

עדות החזיר

במרוצת הדורות הועלו הסברים מהסברים שונים לחוקי הכשרות בכלל ולאיסור על אכילת חזיר בפרט – החל מנימוקים הקשורים בתאוריות של היגינה ורפואה ועד טיעונים היסטוריים לגבי מגעים בין-תרבותיים. גידי יהלום מאשש כאן, בהסתמכו על ממצאים ארכיאולוגיים מן הזמן האחרון, את ההסבר הקושר את האיסור על החזיר למוצאם של בני ישראל משבטים נודדים במדבר.

בחפירות ארכיאולוגיות באתרים מסוף תקופת הברונזה המאוחרת ועד סוף תקופת הברזל II (מאמצע המאה השלוש-עשרה לפסה"נ ועד שנת 586 לפסה"נ) בארץ-ישראל, נמצא רצף התיישבותי, שהוגדר על-ידי הארכיאולוגים כישראלי. אחד המאפיינים של יישובים אלה, הוא הייחוד בממצא הזואו-ארכיאולוגי: בחלק מיישובים אלה לא נמצאו כלל עצמות חזירים ובחלק אחר נמצאו עצמות חזיר בכמות מזערית בלבד. ממצא זה שונה ממה שנמצא ביישובים שהוגדרו כלא-ישראליים, כגון יישובי הפלישתים. במקומות ובתקופות שבהן גידלו חזיר, הגיע אחוז עצמותיו לחמישה עד שמונה-עשר, בעוד שביישובי הישראלים היה הממצא בין אפס לעשיריות האחוז בלבד (את הנתונים הסטטיסטיים אפשר למצוא במחקרים רבים; ראו, למשל, חיבוריהם של אהרון ששון ושל בריאן הסה ברשימה לקריאה נוספת בסוף המאמר). בהנחה, שממצאים אלה מעידים על הימנעות מאכילת חזיר ביישובים הישראליים, אדון להלן בשתי שאלות:

- מדוע נמנעו בני ישראל מאכילת חזיר?
- האם מנהג זה יכול להעיד על מוצאם של בני ישראל?

הסברים מקובלים לאיסור על אכילת חזיר

התורה ציוותה על עם ישראל שלא לאכול חזיר: "וְאֵת הַחֲזִיר כִּי מִפְּרִיס פֶּרֶסָה הוּא וְשֵׁסַע שֵׁסַע פֶּרֶסָה וְהוּא גֶרָה לֹא יֵגֵר טֶמֶא הוּא לָכֶם. מִבְּשָׂרָם לֹא תֹאכְלוּ וּבְנִבְלָתָם לֹא תִגְעוּ טֶמְאִים הֵם לָכֶם" (ויקרא יא ז-ח).

הרמב"ם (1135-1204) כתב בספרו **מורה נבוכים**:

ואומר, שכל מה שאסרה עלינו התורה מן המאכלות, כולן תזונתן גרועה, ואין במה שנאסר עלינו מה שיש לחשוב שאין בו נזק זולת החזיר והחֶלֶב, ואין הדבר כן, כי החזיר לח יותר על המדה ורבים בו העודפים, ויותר מכן מאסתו התורה מחמת רבוי טנופוֹ ושהוא ניזון מטנופים, וכבר ידעת הקפדת התורה על ראיית הלכלוכים אפילו במדבר במחנה, כל שכן בתוך הערים [...] ודע

כי הסימנים הללו, כלומר מעלה גירה ומפריס פרסה בבהמה, והסנפיר והקשקשת בדגים, אין מציאותן סבת ההתר ולא העדרן סבת האסור, אלא הם סימנים להכיר בהן המין המשובח מן המין הגרוע.

(רמב"ם, **מורה הנבוכים**, חלק ג', פרק מח, עמ' שצב, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים 1972).
 הדעה, שבשר החזיר נאסר משום שהוא מביא מחלות, מקובלת על רבים גם כיום. אולם אילו היה בה ממש, היינו מוצאים שהיהודים והמוסלמים בריאים יותר ממאמיני דתות המתירות את החזיר. אחרים פיתחו תאוריה האומרת, שהישראלים לא יכלו לגדל חזירים בגלל האקלים החם של ארץ ישראל. תאוריה זו מתעלמת מגידול החזירים במזרח התיכון על-ידי עמים אחרים בתקופות שונות (לרבות באזור ההר, שבו התישבו הישראלים) וכן מגידולם באזורים של קו המשווה (אינדונזיה, הודו וכד') היום ובעבר.

האנתרופולוג מרווין הריס (Harris) ניסה למצוא הסבר סביבתי-כלכלי לאיסור על אכילת חזיר. הוא הסתמך על העובדה, שחזירים אוהבים לאכול את בלוטי האלון. לטענתו באיזורי ההתיישבות של הישראלים באזור ההר המרכזי לא היה יער, ועובדה זו מנעה מהם לגדל חזירים. אין עוד לקבל טענה זו, שכן מציאותו של יער אלונים יכולה אמנם לסייע במידה רבה לגידול חזירים, אבל היא איננה תנאי בלעדי. נוסף על כך, הריס ניזון ממידע מיושן; ממחקרה של נילי ליפשיץ ידוע לנו כיום, שאזור ההר המרכזי היה מכוסה ביער הארץ-ישראלי, והאלון הוא אחד מעציו העיקריים.

החוקרים ישראל פינקלשטיין וניל אשר סילברמן, בספרם **ראשית ישראל** (עמ' 128), כותבים: את האיסור על אכילת חזיר לא ניתן להסביר בנימוקים סביבתיים או כלכליים בלבד. למעשה, אפשר שזהו הרמז היחיד שיש בידינו לזהות ספציפית ומשותפת בין תושבי הכפרים בהר שממערב לירדן. אפשר שראשוני הישראלים חדלו לאכול חזיר רק מפני שהעמים סביבם – יריביהם – אכלו אותו. [...] חמש-מאות שנה קודם לחיבור הטקסט המקראי, על חוקיו המפורטים וכללי הכשרות שלו, בחרו בני-ישראל – מסיבות שטרם התבררו עד תום – שלא לאכול חזיר. כאשר יהודים בני זמננו נוהגים כך, הם ממשיכים את המנהג התרבותי העתיק ביותר של עם ישראל, שנמצאו לו ראיות ארכיאולוגיות.

הטוענים כך אינם מסבירים מדוע נבחר דווקא החזיר להיות סמל הבידול; הרי ניתן היה להתבדל גם על-ידי איסור על אכילת בשר כבש.

הערך על החזיר ב-*The Anchor Bible Dictionary*, מדגיש את כל יתרונותיו הכלכליים של החזיר, את בעיות העיכול שלו ואת העובדה שהוא איננו מתאים לחיי נוודות. אבל דברים אלה אינם מונעים מכותב הערך לסכם:

חפירות ארכיאולוגיות מראות, שבאותם אזורים שבהם נאסרה אכילת חזיר על-פי חוקים יהודיים או מוסלמיים, גידלו חזירים בכמויות משמעותיות בתקופות אחרות. עובדה זו מובילה למחשבה, שהאיסור על החזיר הוא עניין של תרבות יותר מאשר של סביבה.

האומר "עניין של תרבות" מוביל להנחה, שהייתה כאן החלטה של ציבור אשר התקבלה בהסכמה.

החוקר בריאן הסה (Hesse), הקדיש שנים ארוכות ומאמץ לפיתרון של חידת החזיר. במאמר על דפוסי הייצור של בשר חזיר בארץ ישראל (ראו ברשימה לקריאה נוספת להלן), הוא מזכיר את הדעה, שסיבת האיסור נעוצה במקור הנוודי של הישראלים, אך הוא מתייחס אל דעה זו במידה מסוימת של זלזול, ונשאר עם המסקנה, שאי-אפשר להסביר את הסיבה לחקיקת החוק.

כל ההסברים שנמנו עד כה אינם מספקים. בכולם טמונה הבעיה בהנחת המוצא, שקביעה אידיאולוגית-דתית של מנהיג כלשהו יכולה לגזור על עם שלם לחדול מאכילת מאכל בעל חשיבות. הם מניחים, שגזירה כזאת יכולה להחזיק מעמד למשך זמן רב, על אף שהחזיר הוא בעל חיים משתלם למשק הבשר. להוציא ניסיון ההסבר של הריס, כולם מניחים שהיתה זו בחירה ולא הכרח.

הימנעות מאכילת חזיר כתוצאה מתנאים סביבתיים

בניגוד להסברים השונים לעיל, סביר יותר בעיני להניח, שחברות קדומות נמנעו מאכילת מאכלים מסוימים משום שאלה לא היו בהישג ידם. כלומר, מי שלא אכל חזיר נהג כך משום שלא יכול היה לגדל חזירים בתנאי הסביבה והכלכלה שבהם חי.

מנהג עתיק-יומין יש לבחון על-ידי זיהוי הקרקע שממנו צמח. ישנם מנהגים תרבותיים שצמחו

מתוך סביבה תרבותית והם מבטאים את תפישת עולמם של בני אותה חברה. אך ישנם מנהגים שמוצאם כלכלי, והם הפכו עם השנים למנהג בעל אופי תרבותי. אי-אכילת חזיר היא מנהג תרבותי, אבל אי-גידול החזיר הוא מצב כלכלי, שנכפה על החברה עקב תנאים סביבתיים. מן התנאים האלה נובע מנהג אי-האכילה. רוב החוקרים, מאמינים ושאנים- מאמינים, טעו ב"סטרטיגרפיה" האנתרופולוגית ובדקו את מנהג אי-אכילת החזיר רק מן השכבה המאוחרת, כאשר כבר היה למנהג תרבותי. רק ירידה אל הקרקע הבתולה, שממנה צמחה המציאות הכלכלית הראשונית, תלמדנו את מקור המנהג.

החברה, שבגלל אילוצים סביבתיים-כלכליים איננה יכולה לגדל חזירים, היא חברת נוודי המדבר. החזיר אינו בנוי לחיי המדבר: הוא אינו מסוגל להליכה ממושכת למרחקים ארוכים, והמזון המצוי במדבר אינו מתאים לקיבתו. כדי לעכל עשב דל ויבש יש צורך במערכת עיכול מתאימה ובהעלאת גירה. כך יכולים בני הצאן והבקר לשרוד בתנאי המדבר ואילו החזיר – גם התורה ידעה לציין זאת – אינו מעלה גירה. אני מבקש להציע, שהאיסור על אכילת החזיר בקרב בני ישראל מצביע על מוצאם כנוודים שהגיעו מן המדבר. למרות שהתיישבו בארץ שאפשר היה לגדל בה חזירים, הם הוסיפו לשמור על מנהגים ועל הרגלי תזונה קודמים.

פינקלשטיין וסילברמן סבורים, שהאיסור על אכילת חזיר היה תגובה למפגש עם הפלישתים, שהרבו בזמן ההוא לצרוך בשר חזיר. קשה לקבל טיעון זה, שכן הפלישתים של תקופת הברזל הקדומה התגוררו בשפלה הדרומית ובאיזור החוף, בעוד שעיקר ההתיישבות הישראלית הייתה בהר. המפגש בין שתי האוכלוסיות הללו היה מצומצם לאזורי הגבול, וודאי שלא הקיף את כלל האוכלוסייה של בני ישראל.

אוטו אנטוניוס (Antonius), לעומתם, כתב כבר בשנת 1922, עוד בטרם נודעו הממצאים הארכיאולוגיים:

נציין עובדה אחת, את העדרם של החזירים אצל העמים הנוודים. החזיר, בניגוד ליונקים אחרים, אינו יכול לרעות על-פני מרחקים גדולים, ולכן הימצאותו במשק החי של שבטים מסוימים מעידה על היותם יושבי קבע. נוודים רועים אמיתיים לא גידלו חזירים מעולם, וכיוון שעמים אלה ראו את עצמם כעליונים על תושבי הקבע, הרי הבוז לחזיר כחית-בית של התושבים, גרם לדחיית החיה והכרזתה כטמאה. ביזויה של חית-הבית, שזוכה להערכה של יושבי הקבע, מתוארת אצל הרודוטוס בהתייחסות לסקיתים. אולם, תופעה זו מוכרת בייחוד אצל הרועים הנוודים השמיים והחמיים. אצל אלה היא אף קיבלה כסות דתית ונותרה כאיסור אכילה, גם כאשר הגיעו הנוודים לשיבת קבע [...]. איסור אכילת החזיר, כאיסור דתי, הוא תולדה של סלידתם של הרועים הנוודים מיושבי הקבע. (תרגם מגרמנית: גדעון אילת).

דברים ברורים אלה קיבלו אישור בדבריו של שמעון בודנהיימר בשנת 1956:

ראוי לציין, שכל העמים המשקצים את החזיר הם נוודים או צאצאיהם של נוודים. לעומת זאת החזיר הוא חייט-הבית בה"א הידיעה של החקלאות המיושבת. [...] אנטוניוס צדק בהחלט שעה שסתר את הדעה, שמצוות הגייניות כביכול הן שהשפיעו על איסור החזיר. לא פגם בבשרו, האהוב כל-כך על הרבה עמים טרופיים ולא מניעת הטריכינוס (מחלת התולעת) אין בהם כדי לשמש מניעים בעלי-ערך לאיסורו. אבל ברור שהנוודים תיעבו בעל-חיים שלא שימש להם במאומה במשך נדודיהם הארוכים. אנטוניוס משער איפוא – ודעתו מקובלת גם על אחרים – שכל מקום שאנו מוצאים בו חרם על החזיר, כגון בשומר, בכנען ובמצרים, ולמעשה אצל כל השמיים, ההודים וכו' – נדחתה אוכלוסיה חקלאית קדומה מגדלת-חזירים מפני פולשים נוודים.

בשנת 1963 סמך גם צוינר (Zeuner) את ידו על דעתו של אנטוניוס (בודנהיימר וצוינר כתבו שניהם עוד בטרם הגילויים הארכיאולוגיים), אך הסה, המכיר היטב את הממצא הארכיאולוגי, דחה אותה. כתוצאה מכך נבלם הדיון בסיבות סביבתיות וכלכליות, והחוקרים ממשיכים לחפש סיבות לחקיקת החוק בטעמים דתיים בלבד.

האיסור על אכילת חזיר כציווי דתי

נחזור ונעיין בהנחה, שניתן לגזור לאורך זמן על ציבור גדול התנזרות מהרגלי האכילה שלו. בספר ויקרא (א כא–כג), בין חוקי הכשרות, ישנה התייחסות מעניינת לחרקים ("שרצים") וזו לשונה:
 אַךְ אֵת זֶה תֹאכְלוּ: מִכָּל שֶׁרֶץ הָעוֹף הַהֵלֵךְ עַל אַרְבַּע אֲשֶׁר לוֹ כַּרְעִים מִמֶּעַל לָרֶגְלָיו לְנִתְרָה בֶּהֱן עַל הָאָרֶץ. אֵת אֵלֶּה מֵהֶם תֹאכְלוּ: אֵת הָאֲרָבָה לְמִינֹהּ וְאֵת הַסֹּלֶעַם לְמִינֹהּ וְאֵת הַחֲרָגֵל לְמִינֹהּ וְאֵת הַחֲגָב לְמִינֹהּ. וְכָל שֶׁרֶץ הָעוֹף אֲשֶׁר לוֹ אַרְבַּע רַגְלִים שֶׁקֶץ הוּא לָכֶם.

המחוקק אוסר על אכילת חרקים, אבל מתיר את הארבה, הסלעם, החרגול והחגב. הללו היו שונים מן האחרים כיוון שאכילתם הייתה מקובלת גם בעת שחוקי המקרא הועלו על הכתב. גם כאן אנו חוזרים אל המדבר. במקום שהמזון מועט וקשה להשגה, האדם "מתפשר" עם הטבע ואוכל דברים, שאותם לא היה אוכל במקום שיש בו שפע של מזון. הארבה מצוי במדבר, וכשהוא מגיע בלהקות ענק, קשה להתעלם מן התועלת התזונתית שאפשר להפיק ממנו. ההרגל לאכול ארבה עבר גם אל תושבי הקבע, והוא מתקיים בחברות מסוימות עד היום. נראה, כי המחוקקים ידעו שלא יוכלו לגרום להפסקת אכילת הארבה ולכן הבדילוהו והתירו אכילתו. מכאן ניתן להסיק, שהמחוקקים לא יכלו לכפות על העם לחדול מאכילת מאכל מסוים מתוך השקפה דתית בלבד.

בחינת היחס של האסלאם ושל הנצרות אל איסור החזיר יכולה אף היא לתרום להבנתו. שתי הדתות נבעו מאותו מקור, הדת היהודית, אך יחסן אל החזיר שונה לחלוטין. הנצרות ראשיתה בין יהודים, אשר ללא ספק נמנעו מאכילת חזיר. אך לאחר שישו נדחה על-ידי הציבור היהודי פנו מאמיניו אל הציבור הלא-יהודי. ציבור זה היה מוכן לקבל את הדת החדשה, אבל לא היה מוכן לוותר על החזיר. הדת החדשה התאימה עצמה אפוא אל הרגלי האכילה של מאמיניה ולא התעקשה בעניין החזיר.

האסלאם פנה אל ציבור שהיה מורכב רובו משבטי נוודים (בדואים), או אל יושבי ערים שאבותיהם היו נוודי מדבר. בציבור זה לא היה נהוג לגדל או לאכול חזירים, כך שהאיסור התקבל בקלות. את הגמל, לעומת זאת, רשאים המוסלמים לאכול, על אף שביהדות הוא בגדר טריפה. והסיבה ברורה: הבדואים נהגו לאכול גמלים, ולא היה סיכוי לאכיפת איסור על אכילתם.

איסור אכילת החזיר הופך לבידול חברתי

הישות המדינית הישראלית לא הייתה היחידה שהוקמה במזרח הקדום על-ידי שבטי נוודים. הארמים, למשל, ייסדו כמה מדינות לפני הישראלים וגם לאחר גיבוש הישות הישראלית. אולם בשונה מן האחרות, התמידה הישות הישראלית להתקיים עד לתקופה הרומית, והמסגרת התרבותית-הדתית שרדה עד ימינו. עובדה זו, וההיכרות הקרובה עם התנ"ך וההיסטוריה של עם ישראל, מאפשרת לנו לנסות ולכתוב את התסריט המשוער להתפתחות האיסור על החזיר – מאילוץ של נוודי מדבר ועד לרכיב שהוא סימן היכר של התרבות הקולינירית היהודית.

ראשית דבר, הזואו-ארכיאולוגיה מלמדת אותנו, שהישראלים המתנחלים, על אף שהקימו יישובי קבע, נמנעו מגידול חזירים. מכאן ניתן להסיק, שהם לא מיהרו ללמוד מתושבי כנען כיצד לגדל את בעלי החיים הללו למאכל. את ההסבר לכך אפשר לעגן במערכת היחסים המסורתית בין האיכר לנווד (ובימינו, בין הפלאח לבדואי), כפי שהיא תוארה על-ידי אנטוניוס. לצורך הבהרה נחזור ונדגיש, שמדובר בנוודי מדבר, אשר לא יכלו לגדל חזירים בשום אופן. נוודים בארץ המזרע (כמו בדואים החיים בתוך ארץ נוסבת) הכירו מקרוב את החזיר. נוודים אלה, כאשר הם עוצרים לחניית חורף, נוהגים לזרוע תבואה ואז הם יכולים גם לגדל דור אחד של חזירים או לרכוש בשר חזיר למאכל.

אפשרות זו אינה פתוחה בפני נוודי המדבר. לכן טענתם של פינקלשטיין וסילברמן שהישראלים מוצאם מנוודים בארץ המזרע, נותנת תשובה חלקית ולא חד-משמעית.

בשלב הראשון הסתייגו כנראה המתנחלים מגידול החזיר, כדברי אנטוניוס, כדי לא להידמות לאיכרים. לא היה זה בידול אתני או דתי, אלא בידול מעמדי-תרבותי. הישראלים קבלו את המצב כמות שהוא, כחלק מהויותם ומזהותם. הפרת המנהג נתפשה כהפרת הסדר הקיים ושינוי סדרי בראשית. אפשר היה לצפות, שהעוינות והבוז יפחתו עם הזמן, והאיכרים החדשים יתרגלו לכלכלה המקומית ויסגלו לעצמם את החזיר. הזואו-ארכיאולוגיה מלמדת אותנו שלא כך קרה. ייתכן, שתהליך צפוי זה היה מתרחש אילו נטמעו המתנחלים באוכלוסייה המקומית בתהליך איטי וארוך – ואולי כך קרה בארצות אחרות, אפשרות המחייבת מחקר אחר. אין בידינו ממצא חד-משמעי המאשר את תיאור ההשתלטות על הארץ, אבל מן התוצאות אנו למדים, שאיסור החזיר הושלט ברחבי ישראל ויהודה. כלומר, מנהגיהם של הנוודים-לשעבר הפכו לנוהג מחייב גם אצל הכנענים שהתערבו בהם ויצרו יחדיו את הישות הישראלית. עובדה זו מחייבת מחקר שיחפש מודל השתלטות ויגשר בין הממצא הארכיאולוגי לממצא הזואו-ארכיאולוגי.

התנ"ך מעיד על כך, שלא גידלו ולא אכלו את החזיר בישראל. הנביאים קבלו, שעם ישראל ומלכיו חטאו אמנם בעבודה לאילי כנען ובחטאי מוסר שונים, אבל הם מעולם לא התלוננו על כך, שהעם חוטא באכילת חזיר. הסלידה מן החזיר נשארה כה חזקה, עד שלא היה צורך בהטפת המוסר של הנביאים. קרוב לוודאי, שבימי המלוכה כבר לא זכרו האנשים את מקורו של האיסור על אכילת החזיר. בשלב כלשהו, אולי בימי יאשיהו ואולי לפני כן, הוכנס איסור החזיר לקודקס הדתי – מכאן ואילך הוא כבר היה בחזקת טומאה והסלידה ממנו הייתה מקודשת.

איסור החזיר לא הומצא ולא נבחר כדי להבדיל את ישראל בעמים, אבל הוא הפך לסימן היכר של התרבות הישראלית. סביר להניח, שגולי בבל, ששימרו את מסורת ישראל עד לשיבת ציון, עשו בו לראשונה שימוש אקטיבי-סמלי מובהק לבידול. וכך הוא אתנו עד היום.

סיכום

יש בידינו עדות ארכיאולוגית לעתיקותו של המנהג של אי-אכילת החזיר. בחינתו של המנהג בכלים סביבתיים וכלכליים מאפשרת להציע הסבר מתקבל על הדעת להיווצרותו. הסבר זה עדיף על הנסיונות לתלות את האיסור במגבלות אקלימיות או רפואיות. החזיר גדל בכל מזג אויר, ובריאותם של העמים אוכלי החזיר לא נפגעה. לאיסור החזיר לא היה מקור דתי, אבל עם הזמן הוא נכלל בקודקס הדתי היהודי – ובתור שכזה הוא קודש עם כל יתר רכיבי הדת. ספק אם תושבי מדינות יהודה וישראל ידעו מה מקורו של האיסור, אבל חזקה עליהם מצוות אבותיהם, שאותה הם קיבלו עוד בטרם נכתבה כחוק.

באין הוכחה ארכיאולוגית ובאין אישוש טקסטואלי חוץ-מקראי לסיפור יציאת מצרים, אפשר היה לפתח את "האופציה הכנענית" - התאוריה בדבר המוצא הכנעני של ישראל. אולם, יש בידינו הוכחה ארכיאולוגית לכך שהישראלים היו במקורם נוודי מדבר. לשם כך הבאנו את עדות החזיר. הסלידה מן

החזיר לא היתה יכולה להתפתח אצל קבוצה שהתפצלה מאוכלוסיית כנען האוטוכטונית, וגם לא בקרב נוודים שחיו ממערב לירדן, בתוך הארץ הנושבת. לכן, אם נקבל את ההסבר לחוקי החזיר כנובעים מאורח החיים של נוודי המדבר, לא נוכל לקבל את "האופציה הכנענית". אך לפי שעה אין לנו כל אישור חוץ-מקראי לארבעים שנות המדבר, ליציאת מצרים ולשעבוד – על כך החזיר אינו מעיד דבר.

לקריאה נוספת:

- מירצ'ה אליאדה, **תולדות האמונות והרעיונות הדתיים**, תרגם מאנגלית: יותם הראובני, כרך א', הוצאת נמרוד, תל-אביב 2001.
- שמעון בודנהיימר, **החי בארצות המקרא**, כרך ב', הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים 1956.
- מרי דגלס, **טוהר וסכנה: ניתוח של המושגים זיהום וטאבו**, תרגמה: יעל סלע, הוצאת רסלינג, תל-אביב 2004.
- ג'ארד דיימונד, **רובים, חיידקים ופלדה**, תרגמה: עתליה זילבר, הוצאת עם עובד, תל-אביב 2002.
- מרווין הריס, **פרות קדושות וחזירים משוקצים**, תרגמה: ציפי בורסוק, הוצאת מסדה, תל-אביב 1987.
- נדב נאמן, **העבר המכונן את ההווה**, הוצאת ארנה הס, ירושלים 2002.
- ישראל פינקלשטיין וניל אשר סילברמן, **ראשית ישראל**, תרגמה: עדי גינצבורג-הירש, אוניברסיטת תל-אביב – ההוצאה לאור, 2003.
- משה דוד קאסוטו, **ספרות מקראית וספרות כנענית**, הוצאת מאגנס, ירושלים 1979.
- אהרון ששון, "כלכלת בעלי החיים (צאן ובקר) לאור המחקר הזואו-ארכיאולוגי בשכבה II (מאה 8 לפנה"ס) בתל באר-שבע", חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, תל-אביב 2004.

Otto Antonius, **Stammesgeschichte der Haustiere**, Verlag von Gustav Fischer, Jena 1922.

Brian Hesse, "Pig Lovers and Pig Haters: Patterns of Palestinian Pork Production", **Journal of Ethnobiology**, Winter 1990.

Nili Liphshitz & Gideon Biger, "Ancient dominance of the *Quercus calliprinos* – *Pistacia palaestina* association in Mediterranean Israel", **Journal of Vegetation Science** 1:67-70 1990

Brian Hesse and Paula Wapnish, "New Perspectives and Evidence on Ethnicity and the Pig in the Levant", **ASOR, Annual Meeting**, November 1995.

Brian Hesse and Paula Wapnish, **Pig Use and Abuse in the Ancient Levant: Ethnoreligious Boundary Building with Swine**, Birmingham (Alabama), 1997.

Frederick E. Zeuner, *A History of Domesticated Animals*. Hutchinson, London
1963.

פורסם באנגלית בשנתון
ANTIGUO ORIENTE vol.5
באנוס איירס 2007

גידי יהלום הוא חבר קבוץ בית-אלפא
דוא"ל: gidi_ya@betalfa.org.il